
İçindekiler

Türkçe Baskıya Önsöz	9
Önsöz	11
I Analitik ve Hermenötik Yaklaşımlar Arasında Yolculuk	21
II Kurumsal Sonuçlar ve Seyirler: Siyasi Hedefler, Fikirler ve Kurumlar	43
III Üçüncü Fransa Cumhuriyeti'nde Kurumsal Laiklik Politikaları	61
IV Günümüz Fransa'sında Pozitif Laiklik Siyaseti ve Çeşitlilik	141
V Kemalist Türkiye'de Laikliğin Kurumsal Siyaseti	187
VI "Samimi Hükümet", Günümüz Türkiye'sinde Kurumsal Din ve Çeşitlilik Siyaseti	271
Sonuç	351
Notlar	363
Kaynakça	409
Dizin	425

Türkçe Baskıya Önsöz

Akademik hayatta uluslararası yayınlar mesleki açıdan daha önemli görüldüğünden kitabı ilk olarak İngilizce yazdım. Amerika'nın prestijli yayınevlerinden olan Columbia Üniversitesi Yayınevi kabul etti ve yayımladı. Hiçbirini alamasa da kitap 12 ödüle aday gösterildi. Bilgi Yayınevi Türkçe çevirisinin yayın haklarını alınca çok mutlu oldum. Kitabın Türkçe çevirisinin üzerinden keyifle ve itinayla geçtim. Türkiyeli okuyucuyla buluşacağım için heyecanlıydım. Türkçe, İngilizce ve Fransızca üç dilde kaynaklara dayanan bu kitabın elinizdeki hali, ben ilk elden Türkçe yazsaydım nasıl olacaksa neredeyse öyledir. Kitap planlananın dışında bir konuda hem ilk hem de son oldu. Türkiye Parlamento tartışmalarını hem Türkçe hem İngilizce yayın dünyasında seçilmiş bir konuda bu kadar detaylı ve ilgili teorik açıklamalarını takip ederek inceleyen ilk kitap ve Türkiye'de parlamenter rejim üzerine yazılmış belki de son kitap oldu. Günümüz Fransa ve Üçüncü Fransa Cumhuriyeti'ndeki laiklik siyasetini bu detayda birincil kaynaklardan aktaran Türkçe ilk kitaptır. Fransa'nın güncel ve tarihsel analizinin derinliği, Fransa laikliğinin akademik uzmanları tarafından kabul görmüştür. Bu eserin, laiklik siyasetini veriler ve karşılaştırmalarla anlatarak tüm okuyuculara sosyal bilimi sevdirmesi, siyasi bilinci artırması ve "kurum" anlayışımızı güçlendirmesi ümidiyle.

Murat Akan
İstanbul ve Paris
Ocak 2021

Önsöz

Antonio Gramsci *Hapishane Defterleri*'nde şöyle der:

Sosyolojinin yükselişi, siyaset bilimi kavramının ve siyaset sanatının on dokuzuncu yüzyılda (daha doğrusu bu yüzyılın ikinci yarısında, evrimci ve pozitivist teorilerin başarı göstermesiyle birlikte) gerilemesiyle ilişkilidir. Sosyolojide kayda değer her şey, aslında siyaset biliminden gelmektedir. “Siyaset” anlayışı gerileyerek parlamento siyaseti veya zümre siyaseti ile eşanlı hale gelmiştir.¹

Laikleşme* üzerine çalışmalarda ya bir sosyolojik belirlenimcilik teorisinin yerini başka bir tanesi alır ya da Hegelci veya Weberci düşünce ve anlayışa odaklı yaklaşımlar** sosyolojizmin en yaygın alternatifleri olarak sunulur. Gramsci'nin siyaseti, parlamento içi siyasete indirgemeye karşı uyarıcı nitelikteki görüşleri ışığında laiklik üzerine bugünkü araştırmaların durumunu tespit edecek olursak, laiklik siyaseti hakkındaki bilgi dağarcığımızın,

*) Laiklik üzerine çalışan bu araştırmacıya seneler boyunca en sık sorulan sorulardan biri laiklik ile sekülerlik arasındaki farkın ne olduğu olmuştur. Elinizdeki güncel ve tarihsel ampirik çalışma bu tanımsal tartışmalara ışık tutacak birincil kaynaklara dayanmaktadır. Tanımları önceden sabitlemektense, tanımları belirleyen fenomenleri ve siyaseti inceler. Bu sebeple bu kitap, laiklik ve *laïcité* kavramlarını tarih, bağlam ve siyaset tarafından belirlendiği şekliyle ve değişkenlikleriyle aktarmaktadır.

**) Bu tür yaklaşımlar hermenötik yaklaşımlar olarak bilinirler. Ortak paydaları sosyal bilimin açıklamaya çalıştığı gerçekliğin, ancak bu gerçekliğin parçası olan öznelerin –çoğu zaman birey veya grup olarak insanlar– o gerçekliği düşünüşünü ve anlayışını da göz önünde bulundurarak açıklanabileceğini savunmaktır. Hatta köktenci türleri, öznelerin düşünüş ve anlayışının tek açıklayıcı olduğunu savunmaya kadar gidebilir. Bu tür yaklaşımların araştırma yapma şeklinin özü söz konusu öznelerin düşünüş ve anlayışını yapılandıran, oluşturan temel kavram, kategori ve muhakeme zincirlerini betimlemektir.

esasinda hem bugünkü hem de on dokuzuncu yüzyıldaki laikliğin parlamento siyasetinden bile yoksun olduğunu görürüz. Siyasette ve toplumda dinin yerini tespit etmeye yönelik çalışmalar, düşünce ve anlayışa odaklı yaklaşımlara yer verdikçe teolojik eğilimler gösterirler. Bu düşünce ve anlayışı ön plana çıkaran çalışmalar, Niccolò Machiavelli'nin *Prens*'te tarihi örneklerle sunduğu yalın ve güçlü öğretilerinden yavaşça uzaklaşır: Papayı analiz ederken bile (ya da belki de bilhassa papayı analiz ederken) ortaçağa özgü olan, yalnızca “düşüncelere” odaklanma eğilimini terk etmeliyiz ve aynı zamanda “eyleme” odaklanmalıyız. Papanın ne dediğinden çok ne yaptığına bakmalıyız.²

Dahası, bazı yaklaşımlar zaman zaman seyreltilmiş bir biçimde –yani, ilk dile getirilişlerinde var olan temel yönlerinden bazıları unutulurak– önümüze sunulurlar. Örneğin, pek çok Weberci, Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* eserini, siyasi ve toplumsal veya ekonomik sonuçları açıklamaya yönelik “düşünceler”in ve “anlayış”ın açıklayıcı rolünü gösteren, temel bir eser olarak benimserken; Weber'in aynı eserde düşüncelerin ve anlayışın açıklayıcı rolünü kanıtlamanın sınırlarına dair özeleştirel, ihtiyatlı sözlerini unuttur: “Bizi ilgilendiren *bunların* [ülkelerinin kültür taşıyıcıları olan sınıfların dini ahlaklarının] etkisidir. Fakat bu etkinin yalnızca etnografi ve folklordan elde edilen olguların değerlendirilmesinden sonra bütün ayrıntılarıyla, tamamen anlaşılacağı doğrudur. Dolayısıyla burada etnografin haklı olarak itiraz edeceği **bir boşluk** bulunduğunu açıkça itiraf etmeli ve vurgulamalıyız.”³

Protestan düşüncesinin ve anlayışının kapitalizmi üreten belli tür eylemlere sonuç verdiğini savunan bu meşhur kitapta, Weber tek bir Protestan bireyin bile düşüncesini ve anlayışını belgelememiştir. Bunun yerine, genel olarak Protestan doktrinini ve kavramlarını tartışmış, bu doktrin ve kavramlar yelpazesinin Protestan bireyler tarafından benimsenip eyleme dönüştürüldüğünü varsaymıştır. İşte söz konusu boşluk buradadır. Weber'in boşluğu, Weberciler tarafından da çoğunlukla araştırma malzemesiyle doldu-

rulmaz, varsayımlarla üzerinden köprüler atılır. Şu an laiklik incelemelerinde yaygın kullanılan bir başka yaklaşım yine bir düşünsel yaklaşım türüdür. Hegel'den esinlenerek "tahayyüller"⁴ bir analiz birimi olarak kullanılmaktadır. Tahayyül, anladığım kadarıyla, "öznel-lerarası anlam"⁵ için kullanılan yeni bir terimdir. Bundan dolayı, zamanında Judith Shklar'ın öznelerarası anlam araştırdığını iddia eden araştırmacılara yönelttiği; "siyasi pratikler ve inançların 'öznel-lerarası' anlamının nasıl ortaya çıkarılacağı"nın belirsiz olduğu eleştirisi halen geçerlidir. Shklar'a göre tahayyüllerin olduğunu ve gerçekliğini sadece iddia eden "otoriter bir bilinçlendirme eylemi ile yalın bir şekilde iki anlayışı ilişkilendiren bir yorumlama (interpretation) arasında, gerçekten bir uzlaşma olamaz."⁶

Bu kitap, bu noktaya kadar ifade ettiğim gözlemlerden ve iki açık kaygıdan ötürü kaleme alındı. Weberciler, Weber'in boşluğunu ciddiye almak yerine, genelde sosyolojik şartlar ve eylem veya düşünceler/anlayışlar ve eylemin *birebir eşleştiği (izomorfik)* –uyum gösterdiği– ilişkilere odaklanmışlardı (A düşüncesini ifade eden sadece ve sadece A eylemini yapar; B sosyolojik ortamında sadece ve sadece B eylemi görülür). Yaklaşık yirmi yıldır Fransa ve Türkiye'de laiklik üzerine çalışırken bu iki ülkede, laikliğin ve dinin siyasetini betimlemek için kullanılan teorik yaklaşımların ve analitik çerçevelerin dışına taşan olgularla karşılaşmış ve durdum. En çarpıcı örnekler, tam da biraz önce anlattığım tür sosyolojik ve düşünsel/anlayışsal yaklaşımların örtbas ettiği *birebir eşleşme olmayan* türden ilişkilerdi. Örneğin hem Fransa'da hem de Türkiye'de devlet okullarında din dersini savunanlardan bazıları başörtüsü muhalifleri arasından çıktı. Yine başka bir örnek olarak, Türkiye'de hem başörtüsü destekçileri hem de başörtüsü muhalifleri arasında maaşları devlet tarafından ödenen imamaları savunanları bulmak mümkündür. Bu tür, farklı kademelerde –akademik literatürde öngörülen beklentilerin dışına çıkarak– eşleşmeyen olgular ya göz ardı edildi ya da savuşturuldu; fakat bunlar güncel teorik yaklaşımları ve analitik çerçeveleri yeniden düşünmemizi gerektirecek kadar sıklık gösteren olgulardı.

Mesele edindiğim ikinci şey, eleştirel modernlik çalışmalarında gördüğüm kültürcü karşılaştırmalı açıklamaları geçersiz kılmak için tekrar tekrar öne sürülen fakat bir şekilde kültürcülüğü kırmakta başarılı olamayan hermenötik yaklaşımlardı. Hermenötik yaklaşımların başarısızlıklarının ortak ölçütü, gözlerinin önünde duran bir *siyasi alanı* tarif edememeleriydi. Umarım bu kitap kısmen de olsa hem bu siyasi alanı tarif eder, görünür kılar, hem de sosyal bilimlerde analitik ve hermenötik ekoller arasındaki uçuruma köprüler kurar.*

Bu karşılaştırmalı proje, Columbia Üniversitesi'nde Alfred Stepan'ın gözetiminde yaptığım doktora tez çalışmalarımıyla başladı. Columbia Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Alfred (Al) ile irtibatımız hiç kopmadı. New York'ta ve İstanbul'da Boğaz boyunca sohbet ederek yaptığımız pek çok yürüyüş daima aydınlatıcı oldu ve bir doktora araştırma projesinin yalnızca bir başlangıç olduğu, günümüzün “ya yayın yap ya da yok ol” yaklaşımını benimseyen akademik ortamında bittiğinden emin olana dek bir metnin başında oturmanın zor fakat yine de bir seçenek olduğu fikrini benim için güçlendirdi. Derin bir çalışmanın gerektirdiği yavaş tempoyu benimsedikçe hem daha fazla birincil kaynak toplayabildim hem de bu kitapta sunduğum tahlillerimi, son haliyle yazıya dökmeden önce daha fazla araştırmacıyla paylaşabildim. Hem Fransa'da hem de Türkiye'de demokrasi için mücadele eden insanları ve bu ülkelerdeki siyasi mücadeleleri kültürcü paradigmaların çok ötesinde bir derinlikte anlamayı ve takdir etmeyi öğrendim. Bu derinlik tam da karşılaştırmalı araştırmanın ihtiyacı olan şey.

Al Stepan'ın yanı sıra Karen Barkey, Brian Barry ve Andrew Davison'a teşekkür ederim. Lisans derecemi endüstri mühendisliğinden aldım ve Brian bir mühendisin analitik kapasitesini siyaset felsefesine yönlendirdi. Al'le tanışmadan önce danışmanımı, Columbia'daki doktora bursumu onun sayesinde aldım. Bu kitap

*) Analitik ekoller, bir gerçekliğin sosyal bilimsel açıklamasında araştırmacının kurduğu kavramsal çerçeveyi, hermenötik ekollerin (s. 11, dipnot 1) tersine, bu gerçekliğin parçası olan öznelerin o gerçekliği anlamasını sağlayan kavramsal çerçevenin üzerine koyarlar veya üzerine bir tente gibi gererler.

bitmeden vefat etmiş olması hâlâ bana zor gelir. Karen her zaman yazdıklarımı titizlikle okudu; 2005'te doktora tez savunmama girişini ve konuşmaya 614 numaralı dipnottan başlayışını hâlâ hatırlıyorum. Andrew entelektüel bir sohbet için, çalışmamla ilgili zengin yorumlarıyla daima oradaydı.

Antropoloji ve tarihin formasyonuma olağanüstü bir katkısı oldu. Mesleğine kendini adanmış bir tarihçi olan Sandrine Bertaux'dan tarihe değer vermeyi öğrendim. İki antropolog, Hollanda'nın Amsterdam Üniversitesi'nden Peter Geschiere ve Almanya Göttingen Dini ve Etnik Çeşitlilik Max Planck Enstitüsü'nün Dini Çeşitlilik Bölümü Direktörü Peter van der Veer araştırmamda, yazdıklarım ve fikirlerimde beni hep desteklediler.

Peter van der Veer bu kitabı bitireceğime inandı ve 2012-13 akademik yılında beni Max Planck Enstitüsü'ne davet etti. Max Planck Enstitüsü'nde geçirdiğim o akademik yıl, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Uluslararası Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı (TÜBİTAK 2219) tarafından fonlandı. Peter'ın haftalık seminerinde altıncı bölümün bazı kısımlarının sunumunu ilk kez yaptım, seminer katılımcılarının eleştirilerinden ve yorumlarından çok şey öğrendim. Steven Vertovec'e ve Fran Meissner'e beni çalıştaylarına davet ettikleri ve Ralph Grillo'yla tanışmama vesile oldukları için teşekkür ederim. Ayrıca Max Planck Enstitüsü çalışanlarına, bilhassa Martin Kühn ve Dagmar Recke'ye, enstitüyü birinci sınıf bir araştırma kurumu haline getirdikleri için teşekkür ederim.

2009 ve 2012 yılları arasında Amsterdam Üniversitesi, Amsterdam Sosyal Bilimler Araştırma Enstitüsü "Vatandaşlığın Kültürleşmesi" araştırma projesinde yer aldım. Bu projenin tüm katılımcılarından, bilhassa Francio Guadeloupe ve "Dünyaya Güney Yarımküreden Bakış" isimli çalışma grubunun direktörü Peter Geschiere'den pek çok şey öğrendim. Bu kitaptaki fikirlerin bir kısmını çeşitli seminerlerde paylaştım ve tartıştım. 2012'de İtalya Floransa'daki 13. Akdeniz Araştırma Toplantısı için Peter Geschiere ile "Çokkültürlülüğü Bağlamında Anlamak: Gerçekler

ve Güçlükler” çalıştayını, 2008’de yine Akdeniz Araştırma Toplantısı için Sandrine Bertaux ile “Sekülerleşme, Sekülerizm, Seküler: Demokrasi ve Dini Azınlıklar” çalıştayını düzenledik. “Vatandaşlığın Kültürleşmesi” projesi kapsamında, 2012 yılında Boğaziçi Üniversitesi’nde Peter ve Sandrine’le birlikte “Vatandaşlık, Demokrasi ve Çeşitlilik: Karşılaştırmalar” başlıklı çalıştay ve konferans serisini organize ettik. Francesco Ragazzi ve Frank de Zwart tarafından 2014 yılında Leiden Üniversitesi’nde düzenledikleri Devlet Kategorileri/Toplumsal Kimlikler başlıklı çalışmaya davet edildim. 2015 yılında Ji Zhe; Groupe Sociétés, Religions, Laïcités laboratuvarında bir çalışmaya katılmam için beni, Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi’ne (CNRS) davet etti. Alfred Stepan’ın New York’ta, Columbia Üniversitesi’nde siyaset ve din üzerine ilk dersine katılan diğer iki doktora öğrencisi Mirjam Künkler ve Hanna Lerner 2005’te Columbia’dan ayrıldığımdan beri beni pek çok konferansa ve çalışmaya davet ettiler. Hepsine teşekkür ederim. Ayrıca Boğaziçi Üniversitesi’nde Sekülerizm, Demokrasi ve Din yüksek lisans ve doktora dersime katılan öğrencilerin ve konukların hepsine teşekkür ederim.

Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından bütçe sağlanan üç projem bana bu kitap için araştırma materyali toplama fırsatı sunması bakımından çok önemliydi: “Fransa ve Türkiye’de Laiklik Siyaseti” (proje no. 12668), “Türkiye’de 1980 Askeri Darbesinin Öncesinde ve Süresince Siyaset, Din ve Toplum, 1975-1987” (proje no. 6732) ve “1961 Anayasasının Yazımında Laiklik Siyaseti” (proje no. 5523).

Bu projelerde araştırma asistanı olarak çalışan Ekin Kurtic’e (şu anda ABD’de Harvard Üniversitesi’nde doktora adayı), Sumru Atuk’a (şu anda ABD’de New York Şehir Üniversitesi’nde doktora adayı) ve Ezgi Murat’a (şu anda Boğaziçi Üniversitesi’nde doktora adayı) özellikle teşekkür ederim.

Fransa, Almanya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’deki birçok kütüphanede araştırma yaptım. Araştırma hayatımı keyifli kılan tüm kütüphanecilere teşekkür ederim. Columbia

Üniversitesi'ndeki Lehman Kütüphanesi'nde çalışan Richard'a ve Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Hatice, Sema, Zeynep, Mustafa, Seyfi ve Kamber'e özellikle teşekkürler. Cuma, Nevzat, Serap ve Halil'e de tüm çay sohbetleri için çok teşekkür ederim.

Boğaziçi Üniversitesi Dekanı Ayşegül Toker'e bu kitap ve gelecekte fakülteden çıkacak olan tüm kitaplar için bir yayına hazırlama fonu oluşturup kurumsallaştırma inisiyatifini aldığı için teşekkür ederim. Boğaziçi Üniversitesi Rektörü Gülay Barbarosoğlu'na bu değişen ve zor zamanlarda özerk bir araştırma üniversitesi için verdiği örnek mücadeleden dolayı teşekkür ederim.

Akan ailesine, Fügen Akan, Engin Akan ve Burcu Akan'a her zaman yanımda oldukları için ve Parla ailesine sosyal bilimlerdeki akademik ve entelektüel hayatımda ilk adımlarımı atarken verdikleri destek için minnettarım.

Eşim Sandrine Bertaux ve çocuklarım Dylan ve Luka araştırma süreci ve bu kitabın yazımı boyunca benimle birlikteydi. Zor zamanlarda daima beni desteklediler, cesaretlendirdiler ve rahatlattılar. Onlar olmadan bu kitabı bitiremezdim. Onların varlığı bu kitabın yalnızca başka bir başlangıç olduğuna inanmamı sağlıyor.

Ben bu kitabı yazarken Türkiye'de polis şiddeti hızla yükseliyordu. Türkiye'nin demokratik hareketlerinin kalelerinden biri sayılan bir muhitte yaşıyordum. Kaç kez polisin biber gazı, uyuyan çocuklarıma ulaşmadan koşup pencereleri kapatmak zorunda kaldım, sayamadım. Bir akşam geç vakit bir arkadaşımın evine doğru yürürken polislerden kaçan gençlerden oluşan bir kalabalıkla karşılaşınca refleks olarak ben de tüm hızımla koşmaya başladım. Ancak birkaç saniye sonra kendime, "Neden koşuyorum ki?" diye sormayı akıl edebildim. Durmuştum; çünkü haysiyetim o gençlere, kaçarak örnek olmama izin vermemişti. Bir banka oturdum; solumda yaklaşan polisler, önümde koşan gençler... Dedemi düşündüm, saygın bir polis memuruydu ve eminim bugün yaşasa ya istifa eder ya da kurumla ters düşerdi. 1960 darbesinden hemen sonra, kırklı yaşlarının başındayken, bir albayın kendisine, "Sevilen birisin" deyip kendisini askeri rejimde yüksek bir mertebeye terfi

ettirmeyi teklif ettiğini anlattığında doksan yaşındaydı. Bana şöyle dedi: “Ona dedim ki, Albayım, bir duvara yaslanırsın, o duvar bir gün yıkılır; bir insana güvenirsin, o insan bir gün ölür gider; sağ olun ama ben meydanda kalmayı tercih ederim.” Dedemin polislik kariyeri sokakta başlamıştı, sokakta bitti; yolsuzluktan uzak durmak için devlet bürokrasisinin basamaklarını tırmanmayı reddetti. Birçok açıdan toplumsal çeşitlilik gösteren, eski bir İstanbul muhitinde büyüyen bu Türkiyeli adamın, belli ki bir kurum ve görev anlayışı vardı. Bugün ise Türkiye’de polis, ordunun yerini tutuyor. Ben bankta otururken birkaç genç tam önümde durdu. İçlerinden biri diğerine dönüp “Neden koşuyoruz?” diye sordu. Sessizce birbirlerine baktılar ve yanıma oturdular, polis soldan yavaşça yaklaşıyordu. Bu kitap, banklarında oturanlar, banklarını sahiplenenler için.

Kadıköy
Mayıs 2016

LAİKLİK SİYASETİ

BÖLÜM I

Analistik ve Hermenötik Yaklaşımlar Arasında Yolculuk

Etnografi yapmak bir el yazmasını okumaya (“yorumunu yapılandırma” manasında) benzer – yabancı bir dilde, eskiyip solmuş, eksiltilelerle, tutarsızlıklarla, şüpheli düzeltmelerle ve taraflı tefsirlerle dolu fakat sesin sadeleştirilmiş grafikleri yerine şekillendirilmiş davranışın geçici örnekleriyle yazılmış bir el yazması.

Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, 1967

Sayın Lerner başka insanlarla yaşanan her bir karşılaşmanın kendimizle bir yüzleşme olduğunu gösteriyor.

David Riesman, *Geleneksel Toplumun Geçışı*, 1964

Doğrusuz tutkular, tutkusuz doğrular.

Karl Marx, *Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire'i*, 1869

Her memleketin köylüsüyle okumuş yazmış zümresi arasında, aynı derin uçurum var mıdır? Bilmiyorum! Fakat okumuş bir İstanbul çocuğu ile bir Anadolu köylüsü arasındaki fark bir Londralı İngilizle bir Pencaplı Hintli arasındaki farktan daha büyüktür. Bunu yazarken, elim titriyor.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 1932

Siyaset ve din üzerine yakın zamanda yayımlanan araştırma eserlerinde, “laikliğin türleri”¹ “çoklu laiklikler”² “alternatif modernlikler”³ ve “çoklu modernlikler”⁴ tezleri; “laikleşme”⁵ “medeniyetler çatışması”⁶ ve “tarihin sonu”⁷ tezlerine karşı çıkar. Ancak laikliğin ve modernliğin çoğulluğunu vurgulayan ve her gün yeni bir tipini keşfeden bir araştırma dalgası, istemese de göreceliğe doğru yol almaktadır ve bu yüzden sağlam bir karşılaştırmalı analitik çerçeve üretebilmesi zordur.

Bu yeni akım laiklik ve din üzerine 11 Eylül'den sonra günbe- gün artan akademik eserlerde, sosyologlar başı çekmektedir. Laikleşme bariz ve yönü değişmeyecek sosyal bir olgu –burada “olgu” Émile Durkheim'ın kullandığı şekliyle– olarak sosyologlar tarafından zamanında nasıl sunulduysa, bugün de başka sosyologlar bu olgusal savı tersyüz ederek dinin özel alanın dışına çıkışının ya da başka bir deyişle yeniden kamusallaşmasının bariz ve yönü değişmeyecek, sosyal bir olgu olduğunu savunmaktadır.⁸ Sanki zamanın akışına kalmış, spontane, siyasetsez, “tek itici gücü takvim gibi görünen bir gelişme.”⁹ Normatif siyaset teorisi, sosyolojiyi takip etmektedir. Kamusal alanda vatandaşlığın yükümlülükleri ve imanın gerektirdikleri arasındaki katı sınırın esnetilmesinin gerektiğini; laik ve dindar vatandaşlar arasında bir “öğrenme süreci”nin, müzakerenin yeni biçimi olmasını savunan birçok normatif siyaset teorisi tezinin dayanağı işte bu dinin kamusal alanda kaçınılmaz yükselişini savunan sosyolojidir.¹⁰ On dokuzuncu yüzyılda dindarlara “laiklik din karşıtı değildir”¹¹ denirken günümüzde laiklere dinciliğin laiklik karşıtı olmadığı söylenmektedir. Üstüne üstlük, bu “yükselen” dinin yüzleşmemiz gereken bir sorun mu yoksa peşinde koşulacak bir çözüm mü olduğu kesinlikle net değildir. Örneğin, 2006 yılında İspanya Başbakanı José Luis Rodríguez Zapatero ve Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan arasında gerçekleşen Medeniyetler İttifakı görüşmesinin raporunda, din açık bir şekilde dünyada “uyum inşa etmeye yardımcı olacak” bir çözüm olarak değerlendirildi.¹²

Laiklik ve dine ilişkin 11 Eylül sonrası gelişen literatür, bir analitik ayrımı vurguluyor –ılımlı ve radikal dinler– ve bir başka analitik ayrıma da son veriyor –siyasal ve teolojik ayrım–. Literatür; ılımlı ve radikal dinler arasındaki ayrımı, her dini geleneğin hususi, daha çok metinsel içeriğine bakarak yapıyor ve “dini”, eyleycilik/eylemliliğin (*agency*) en yetkin belirleyicisi olarak kabul ediyor. Birçok çalışmada din tahlilinin görülen en yaygın yolu, seçici bir kutsal kitap hermenötüğü, yorumlamasıdır. Zaman zaman bu metinlere tekanlamlı, bazen de çokanlamlı olarak yaklaşılsa da metnin

belirleyiciliğinin kabullenilmesi sabittir.¹³ Saba Mahmood, ABD’li ekşperlerin ve “kendini laik liberal Müslüman reformcular olarak tanımlayan kişilerin” hemfikir olduğu kutsal kitap hermenötik siyasetinin altını çizer. Bu siyaset, “temel sorunun... militanlık değil yorumlama olduğunu, hatta yorumlama ediminin tüm dini özneliğın temeli olduğunu ve dolayısıyla bu öznenin özgürleşmesinin veya laikleşmesinin anahtarı olduğunu”¹⁴ kabul eder. Dini, eyleycilik/eylemliliğın en önemli belirleyicisi kabul eden yaklaşımlara bir istisna, Talal Asad’ın dine ve laikliğe jeneolojik yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, dini din, laiki laik yapan tüm pratiklerin incelenmesine odaklanılması gerektiğini söyler.¹⁵

Siyaset ve teoloji arasındaki analitik ayrıma gelince, bu durmaksızın üzerine çalışılan, bazen üzerinden atlanan, gevşetilen ve kimi zaman da çökertilen bir ayrımdır. Siyasal teoloji, teopolitik, teolojiko-politik, ayırımın üzerinde uğraşlar sonunda ortaya çıkan alaşım kavramlardan bazılarıdır.¹⁶ *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*’ta John Locke şunu vurgular: “Ahlaki eylemler... hem dıştaki [sivil hükümet] hem de içteki [kilise] yargının yetkisi içindedir. ... Dolayısıyla burada büyük bir tehlike yatar, bu yargı yetkilerinden biri diğzerinin alanına tecavüz edebilir.”¹⁷ Locke’ın bu nüanslı gözlemi siyaset ve teolojinin ilişkisi üzerine bir sonraki araştırmanın ipucu olarak değerlendirilmekten ziyade, günümüzde siyaset ve teolojinin iç içe geçmiş olduğunun bir kanıtı haline geldi. Bir yandan dine hakikat iddiası üzerinden değil de daha biçimsel özellikleri üzerinden yaklaşmak, örneğın Aydınlanma geleneğinin dinin hakikati ve ütilitesi (faydası) arasında yaptığı ayırmada görüldüğü gibi,¹⁸ analitik çerçevelerimizde artık yer almıyor. Öte yandan, dinin hakikati ile angajman, dinin hakikatini, pratiklerini ve “yaşam deneyimini” üreten ve sürdüren¹⁹ kurumsal mekanizmaları²⁰ tahlil etmekten yoksundur. Yakın zamanda artan laiklik ve din akademik literatüründe din, yaşam deneyiminin, kendini anlayışın ifadesine indirgenmiştir. “Dini ve din dışı söylem arasındaki ayırımın rasyo-nel güvenilirliğinin temelsiz”²¹ olduğunu işitmek pek de sıra dışı değildir. Din çalışmak için geriye kalan analitik çerçeve ne yazık ki,

“bir dizi fikir”, “söylem”, “yaşam biçimi”, “dünya görüşü”, “tahayyül”, “kimlik” veya kurumlardan bağımsız bir “özellik” durumu olarak din gibi sınırlı kavramlardan oluşmaktadır.

Din hakkında konuşmak gerçekten popüler hale gelmiştir. Öte yandan laikliğe verilen anlamlar çoklu modernlikler yaklaşımının öncülüğüyle çoğalmaktadır. Çoklu modernlikler yaklaşımıyla birlikte, sosyolojide laikleşme tezinin²² ve siyaset teorisinde laikliğin ilkelerinin²³ etrafında dönen tartışmalardan uzaklaşarak, devlet ve din arasında tek bir ayrılma doktrini²⁴ olduğu fikrine karşı çıkılarak laikliğin türlü türlü kurumlarını ve pratiklerini ampirik olarak ortaya koymaya ve açıklamaya yönelindi. Yakından bakıldığında çoklu modernlikler yaklaşımının modernlik ve alternatif modernlik yaklaşımlarıyla aynı büyük soruyu sorduğu hemen fark edilebilir. Soru şudur: Laiklik, kökenlerinin yattığı Avrupa’nın dışına nasıl *seyreder*?²⁵ Soru aynı olduğundan bu üç yaklaşımın önündeki sorunun sorulma şeklinden kaynaklı engeller de aynıdır. Bu soru, tarihinden ve bağlamından kopuk tek bir Avrupa laikliği modeli olduğunu varsayar ve ayrıca laikliğin hem Avrupa *dışından* Avrupa’ya hem de Avrupa *içerisinde* seyirlerini kenara iter. Bu yüzden soru iki tür cevap arasında sıkışıp kalmış bir akademik tartışma alanını yeniden üretip durur. Bir yandan, zamandan ve bağlamdan kopuk bir ayrılma modelini standart gören analitik ekoller Avrupa’nın dışındaki kurumsal sapmaları *anomali* (aykırılık) olarak tanımlar ve bu sapmaları sosyokültürel değişkenlerle açıklamaya çalışır. Öte yandan, bu yaklaşım karşısında analitik-modernistlerin anomali olarak nitelendirdiği kurumsal farklılıkların kurumları kuran aktörlerin açısından nasıl anlamlı olduğunu ileri sürerek laik siyasi aktörlerin kendi özgül üretim bağlamları içerisinde kurumsal düzenlemeleri nasıl anladığını belgeleyen hermenötik yaklaşımı bulur. Bu iki yaklaşımdan ilki aykırılıkları Avrupa’nın dışına kaydırır; ikincisiyse aykırılıkları özgül bir laiklik anlayışının içine hapseder/sarmalar. Her ikisi de Avrupa’ya ve Avrupa’nın dışına ortak olabilecek laikliğin siyasi alanlarının araştırılması yolunu kapatarak karşılaştırmalı çalışmalar açısından bir *kördüğüm* yaratır.